

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Creativiteit als overlevingsstrategie

Bespreking van: Olga Nessler/Thomas Nessler (1994), *Auf des Messers Schneide. Zur Funktionsbestimmung literarischer Kreativität bei Schiller und Goethe. Eine psychoanalytische Studie* (Freiburger literaturpsychologische Studien, Bd 3).

Königshausen & Neumann, Würzburg. ISBN 3-88479-884-7, 412 pagina's, prijs: DM 49,80

Walter Schönau

De beide tekstinterpretaties die Olga en Thomas Nessler in dit boek presenteren – van Schillers toneelstuk *Don Carlos* en van Goethes roman *Wilhelm Meisters Wanderjahre* – zijn niet slechts bedoeld als een bijdrage tot beter begrip van de 'dieptestructuur' van deze literaire werken. Natuurlijk zijn ze dat ook wel, doordat de oedipale en de narcistische fantasieën die aan beide werken ten grondslag liggen, analytisch gereconstrueerd worden. Maar het eigenlijk onderzoeksdoel is van psychobiografische en produktie-esthetische aard: het gaat de schrijvers in de eerste plaats om de beantwoording van de vraag naar de functie van het schrijfproces voor de levenspraktijk van de schrijver. In concreto onderzoeken ze de betekenis van het creatieve proces in een tweetal specifieke crisis-situaties in het leven van de beide grote klassieke auteurs uit de Duitse literatuur. Ze gaan na hoe de jonge Schiller en de oude Goethe door juist deze werken te schrijven psychisch wisten te overleven. Dat schrijvers hun levensproblemen door creatieve vormgeving proberen te overwinnen, dat ze produktief reageren op situaties die vele anderen tot passieve slachtoffers maken, is algemeen bekend. Het is de verdienste van de Nessler's, dat zij de juistheid van dit intuïtieve inzicht in buitengewoon gedetailleerde tekstanalyses, gecompleteerd door psychobiografisch onderzoek, aan de hand van twee 'klas-

sieke' modellen overtuigend aangetoond en psychoanalytisch nader uitgewerkt hebben.

De wat raadselachtige titel van hun boek wordt pas aan het eind verklaard. Beide auteurs bewegen zich met hun creativiteit 'op het scherp van de snede' door zich enerzijds in het medium van de literaire fantasie intensief met hun moeilijke levenssituatie bezig te houden, anderzijds echter door de daarmee verbonden angst in de handeling en de vorm van het fictionele werk af te weren.

Toen de jonge Schiller zijn *Don Carlos* schreef, was hij op de vlucht voor de gestrenge heerser Karl Eugen. De angst, de wensen en de conflicten van deels onbewuste aard die deze crisis-situatie van de rebel – op de vlucht voor een absolutistische machthebber – met zich meebracht, ook de infantiele trauma's die erdoor weer tot leven gewekt werden, vonden alle hun neerslag in de scènes, personages en handelingsconstellaties van dit historische drama, dat de historie hier en daar – afwijkend van de overgeleverde documenten – naar eigen behoefte verandert. Dit deel van het boek is de bijdrage van Olga Nessler.

Toen de oude Goethe aan de *Wanderjahre* werkte, die hij voor de definitieve uitgave nog aanvulde en veranderde, bereidde hij zich voor op zijn dood en maakte hij, op andere wijze dan in zijn autobiografie *Dichtung und Wahrheit*, de balans van zijn leven op. De diepere psychologische waarheid – zo laat Thomas Nessler in zijn bijdrage zien – trof hij eigenlijk beter in het 'phantasmatische Experimentierfeld' (p. 10) van de literatuur dan in zijn eigen levensbeschrijving. Aan de hand van een brief van Wilhelm Meister aan Natalie (in het tweede boek, elfde hoofdstuk) laat Thomas Nessler zien, hoe Goethe heel vroege angstvoorstellingen en trauma's tot zijn bewustzijn laat doordringen, om als het ware onder de dekmantel van de roman de ontwikkeling van zijn eigen persoonlijkheid in het personage Wilhelm

Meister te traceren: 'In der Dichtung liegt die Wahrheit' (p. 331).

Met een vaste greep op de moeilijke materie worden zo de onbewuste motieven van het creatieve proces opgelegd, dat bij Schiller vooral in dienst staat van de afweer van een neiging tot depressie en bij Goethe in dienst van een poging om de angst voor de dood – in een streven naar onsterfelijkheid – te overwinnen. Daardoor wordt het ook mogelijk om de gefragmenteerde vorm van de *Wanderjahre*, hun gebrek aan eenheid, psychologisch te begrijpen: Goethe construeert niet alleen – in de losse vertelstructuur en in de associatieve weergave van significante levensepisoden door Wilhelm Meister – de fictieve levensgeschiedenis van zijn held, maar hij probeert tegelijk (meestal verdrongen) herinneringen uit zijn eigen 'levensreis' te reconstrueren (p. 363). Goethe trachtte, kortom, 'sich wenige Jahre vor seinem Tod nochmals wichtiger Lebenserinnerungen zu vergewissern und einer phantasmatische Lösung im psychischen Überleben durch sein Romanwerk zuzuführen' (p. 378). Schillers *Don Carlos* wordt gekenmerkt door een opvallend aantal splitsingen van zelf- en objectrepresentaties. Carlos en de markies Posa zijn 'zonen', de koning Philipp, de veldheer Alba, de graaf Lerma, de biechtvader Domingo en de Grootinquisiteur zijn vaderfiguren, Elisabeth en Eboli moederfiguren. Deze splitsingen en herhalingen worden met het borderline syndroom verklaard (p. 101), weliswaar uitdrukkelijk niet om daarmee Schiller te pathologiseren, maar meer als een verwijzing naar een klinisch analogon met een zekere verklarende waarde. Bij alle frappante overeenkomsten tussen pathologische mechanismen en structuren en literaire technieken is het zaaks, duidelijk onderscheid te maken tussen de psyche van de auteur en elementen in zijn creatieve proces, een methodische eis, waar de beide Nesselers echter zeker aan voldoen. Het boek is de handelsuitgave van een Freiburger dissertatie die een goed beeld geeft van de stand van zaken in de psychoanalytische literatuurwetenschap, die tegenwoordig vooral naar de aard van de communicatie tussen auteur en lezer vraagt, die steeds meer oog krijgt voor de pre-oedipale fantasie-elementen naast de oedi-

pale, en die het belang van de rol van de overdracht bij auteur en lezer steeds meer is gaan inzien.

Prof. dr. W. Schönau is als hoogleraar Duitse letterkunde verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde onder andere *Sigmund Freuds Prosa* (1968) en *Einführung in die psychoanalytische Literaturwissenschaft* (1991). Hij is bestuurslid van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur.

Lost analyst?

Bespreking van: Frederick H. Berenstein (1995), *Lost Boys: Reflections on Psychoanalysis and Countertransference*. W.W. Norton & Company, New York. ISBN 0-393-70188-3, 170 pagina's, prijs: £ 15,00

Froukje Slijper

Frederick Berenstein is psychoanalyticus en beschrijft in *Lost Boys* zijn behandeling van vijf jongens die bij aanvang van de therapie ongeveer twaalf jaar oud zijn. Twee verslagen van behandelingen zijn door de kinderen zelf geschreven, beide met commentaar van de analyticus. Systematische gegevens over de duur en frequentie van de behandeling ontbreken, evenals uitgebreide anamnestiche gegevens en differentiaal diagnoses. Met 'lost' bedoelt Berenstein het verdwaald raken van de kinderen of in de steek gelaten worden door de ouders, maar niet affectief verwaarloosd worden.

In de inleiding zegt Berenstein dat hij weinig waarde hecht aan theorieën omdat men geneigd is hier te veel aan vast te houden. Naar zijn mening heeft elk kind zijn eigen leven en dus ook zijn theorie: 'The child should make the theory and not the other way round'. Berenstein wil vooral de kinderen laten spreken en slaagt hier goed in. Het grootste deel van het boek gaat over de behandeling van het kind. Volgens Berenstein is het niet voldoende om in de behandeling alleen te begrijpen en te duiden, de therapeut moet ook van het kind kunnen houden, alleen dan kan het kind liefde teruggeven.

Deze liefde van Berenstein voor de patiëntjes staat in alle behandelingen centraal en neemt soms veel te grote proporties aan (ik kom hier bij de beschrijving van de casussen nog op terug). De liefde leidt tot sterke overdrachts- en tegenoverdrachtsgevoelens die uitgebreid worden beschreven. Berenstein is niet bang voor agressieve en libidineuze overdrachtsgevoelens van de patiëntjes en evenmin voor zijn eigen heftige tegenoverdrachtsgevoelens.

Dit is de positieve kant van het boek. De negatieve kant van het boek is dat Berenstein onvolgende aangeeft hoe hij met deze heftige overdracht- en tegenoverdracht omgaat. Duidelijk is wel dat hij alle therapeutische regels met voeten treedt door zich veel te belangrijk te maken voor het kind en de rol van de ouders over te nemen. Zo brengt de therapeut het kind in de auto naar huis, hij eet met ze, streelt, knuffelt en kust hen. Ook is hij vaak verleidend en intrusief.

Ter verduidelijking zal ik eerst de behandeling van de eerste casus samenvatten. Dit is een aangrijpend verhaal van een jongen, Peter, die zich presenteert met een ernstige genderdysforie. Hij weet niet of hij een jongen of een meisje is. Het is een kind van gescheiden ouders waarvan de vader na de scheiding uitkomt voor zijn bisexualiteit. Na de scheiding (Peter is dan vijf jaar) woont de jongen enkele jaren bij zijn vader. Later krijgt de moeder de voogdij over het kind en komt hij bij haar wonen. Moeder geeft vader de schuld van het feminie gedrag van de jongen. Zij sleept hem van de ene psychiater naar de andere om vast te laten stellen dat het kind pre-homoseksueel is, om zo vader uit de ouderlijke macht te kunnen laten zetten. Tijdens het huwelijk van de ouders wordt nog een broertje van Peter verwekt dat geboren wordt na de scheiding. Moeder woont dan samen met haar nieuwe partner. Dit kind staat moeder voor adoptie af en zij dwingt haar ex-man de adoptiepapieren te tekenen met Peter als chantage-middel! Beide ouders hertrouwen en krijgen uit deze huwelijken nog meer kinderen.

Aanleiding voor het zoeken van hulp voor Peter is dat hij het sleutelbeen van een halfbroertje gebroken heeft, waarschijnlijk – zoals later zal blijken – in een psychotisch moment. Opmerkelijk in de therapie van Peter is dat de jaloezie op

de siblings en het mysterieuze verdwijnen van het echte broertje niet aan de orde komen. De therapeut geeft Peter en later ook de vier andere patiëntjes, het gevoel dat zij op dat moment zijn enige patiënten zijn. Gevoelens van Peter voor andere therapiepatiëntjes komen niet in het verslag voor. Tijdens de therapie blijkt dat Peter leeft in een waan waarin hij een sneeuwpanter is die leeft in de Himalaya. Deze waan treedt steeds op als er geduid wordt. Het kind rolt zich dan op als een panter of loopt op handen en voeten dreigend door de kamer met bewegingen van een panter. Berenstein treedt in de waanwereld van het kind en gaat zo een symbiotische relatie met hem aan waarbij de therapeut de perfecte moeder is. Als het kind in de waan verkeert, streelt/aait hij het om de symbiose te bewerkstelligen en het verbroken contact uit de reële wereld te kunnen herstellen. Deze symbiose roept bij Berenstein heftige tegenoverdrachtsgevoelens op, hij mist het kind sterk in het weekend en kijkt verlangend uit naar elke sessie. Geleidelijk aan neemt Berenstein afstand en lost hij de symbiose op, maar dit gaat gepaard met veel angst en agressie van het kind. Na een fysiek gevecht tussen hem en Peter zegt Berenstein: 'I stroked his hair and kissed the top of his head'. Als Peter een vriendinnetje krijgt dat hem dreigt te verlaten, komt in de therapie, in de vorm van een enactment, de verlating door zijn moeder op vijfjarige leeftijd naar voren. De behandeling heeft tenslotte een happy ending, Peter gaat bij zijn vader wonen om zo zijn middelbare school af te maken en krijgt een vaste relatie met een meisje.

In de volgende casus die Berenstein A Freudian Case noemt is er eveneens sprake van een zeer intense overdrachts- en tegenoverdrachtsrelatie. Bij Peter zou men nog kunnen zeggen dat de heftige overdracht geluxeerd werd door de symbiotische problematiek van het kind, maar bij de volgende casus, van Benjamin, is er sprake van een neurotische ontwikkeling. Benjamin is een angstig kind van wie de ouders veel ruzie maken en vader alcoholist is. De angst van het kind voor seksuele en agressieve fantasieën weert hij af met eten (obesitas) en overmatig presteren op school. Ook Benjamin is bang homoseksueel te zijn omdat hij een obsessie heeft voor 'crotch looking'. In de the-

rapie blijkt dat aan deze obsessie de fantasie ten grondslag ligt door middel van de 'magische penis' van een andere man zijn eigen onzekere man-zijn te herstellen. Berenstein beschrijft heel mooi de ontwikkeling van homo- naar heteroseksualiteit bij dit kind. Net als bij Peter neemt Berenstein te veel de functie van de ouders over die nog wordt voortgezet als de therapie al is afgesloten. Berenstein zoekt Benjamin op en komt op zijn trouwen. De volgende twee verslagen worden door de patiënten zelf geleverd. Over de achtergrond van Alex en zijn klachten komen we weinig te weten. Hij is een kind van gescheiden ouders, dat al veel psychiatrische hulp heeft gehad voordat hij bij Berenstein of Rick zoals hij hem zelf noemt, komt. Alex voelt zich direct tot Rick aangetrokken omdat deze zijn symptoom – het niet rechtstreeks aankijken – onmiddellijk bespreekt. De relatie tussen kind en therapeut is een vriendschapsrelatie; Alex zegt: 'Rick is mijn beste vriend'. Ze eten bijvoorbeeld samen en Rick brengt Alex in zijn auto naar huis. De therapeut vertelt veel over zichzelf aan Alex; hij praat met hem bijvoorbeeld over de problemen die hij had met Peter, de 'sneeuwpanter'. Hierdoor ontstaat een sterke idealisering van Alex ten aanzien van de therapeut, woede op de therapeut komt niet aan de orde. Afgezien van het schenden van de privacy van Peter maakt Berenstein naar mijn gevoel Alex ook jaloers met zijn verhaal over de relatie die hij heeft gehad met Peter.

In de volgende casus, die van Jeffrey, is de therapeut verleidend en intrusief. Jeffrey is op de leeftijd van zes jaar seksueel verleid door een buurjongen en maakt zich zorgen over zijn seksuele oriëntatie. Als het kind de therapeut over het seksuele misbruik, dat een geheim is, vertelt, zegt Berenstein: 'I wept on the way home'. Als Jeffrey aangeeft zich zorgen te maken over masturberen vertelt Berenstein over zijn eigen seksuele gevoelens en handelingen toen hij zo oud als Jeffrey was. De wijze waarop zij samen het seksuele misbruik doorwerken is verleidend en intrusief.

In de laatste casus gaat Berenstein naar mijn gevoel nog het meest ver in het uitleven van zijn fantasie een superouder te zijn. Adam is een adoptiekind van wie de adoptievader overlijdt

als Adam dertien jaar is. Het verdriet over het verlies van vader en de woede over het blijven leven van moeder wordt in een enactment doorgevoerd waarbij Berenstein de woede van Adam luxeert door een fysiek gevecht met hem aan te gaan. Na afloop van dit gevecht zegt Berenstein: 'I hugged and held him and at last we left the office, hand in hand and I drove him home'. Al lezend kwam bij mij de vraag op: wat is er met de vader van Berenstein aan de hand geweest dat zijn zoon zo'n super-vader moet zijn? Waarom moet Berenstein steeds weer met zijn patiëntjes deze wens uitleven en waarom kan hij de ouders van zijn patiëntjes niet de kans bieden het verstoorde contact met hun kind te herstellen? Is hij misschien zelf een 'lost boy'? Uit een noot op bladzijde 34 komen we hierover meer te weten. Berenstein zegt: 'In my own analysis one constant theme was "a child is dying"'. Later hoort Berenstein van zijn moeder dat zij na zijn geboorte een depressie had en gedurende zijn eerste levensjaar '[had] been unable to bring herself to touch me. So the child who was dying' zegt Berenstein, 'was me'. Hoewel Berenstein zegt: 'Facing this realization fully was the most painful event of my many years of analytic work', is het duidelijk dat doorwerking van dit trauma niet heeft plaatsgevonden en dat hij in de behandelingen de fantasie uitleeft en steeds herhaalt niet een ideale vader, maar een perfecte moeder gehad te hebben. Misschien heeft de keuze van de patiëntjes – allen jongens rond de leeftijd van twaalf jaar, de puberteit, een leeftijd van losmaking van de ouders en allen kinderen die worstelen met hun homoseksuele gevoelens – ook wel te maken met Berensteins onopgeloste psychische problemen.

Een belangrijke vraag die zich voordoet na lezing van de vijf behandelingen is in hoeverre het uitageren van Berensteins eigen problematiek schadelijk is geweest voor de behandeling van zijn patiëntjes. Uit de beschrijvingen van de behandelingen blijkt hier weinig van en bij het afsluiten ervan zijn in alle vijf behandelingen de klachten verdwenen en is de ontwikkeling weer op gang gekomen. Toch hou ik mijn twijfels, daar Berenstein ons niets vertelt over wat er in de behandeling gebeurt ten aanzien van de verstoorde ouder-kind relatie. Met een aantal kinderen blijft Berenstein ook na afsluiten van de the-

rapie contact houden zodat mijn vermoeden is dat hij de ideale ouder/vriend voor hen blijft. De overdracht wordt niet opgelost, hetgeen ook uit de twee verslagen van de patiëntjes zelf blijkt. *Lost Boys* blijft ondanks mijn kritiek een boek dat het lezen waard is. Het laat zich gemakkelijk lezen omdat het heel helder en met veel gevoel is geschreven. De levensgeschiedenissen van de kinderen en hun behandelingen zijn zeer boeiend. Er staan mooie tekeningen van 'de sneeuwpanter' in en gedichten van de andere patiëntjes. Sinds Jacobs (1993) op het IPA-congres van 1993 het startsein gaf om opener over de tegenoverdracht te zijn, komen hier steeds vaker publikaties over. *Lost Boys* is hier een voorbeeld van, zij het wel een heel bijzonder en niet altijd goed voorbeeld. Voor leken is het boek niet echt geschikt daar het te veel een success story is en te veel een voorbeeld van hoe men in een analyse niet moet omgaan met de overdracht en tegenoverdracht.

Literatuur

Jacobs, Th. J. (1993), The inner experiences of the analyst: their contribution to the analytic process. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, p. 7-14.

Dr. F.M.E. Slijper is vrij gevestigd psycholoog/psychoanalytica (kinderen en volwassenen) en tevens verbonden aan de afdeling kinder- en jeugdpsychiatrie van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Zij is secretaris van de Kinderanalytische Werkgroep van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse.

Oedipus en de roman

Bespreking van: Henk Hillenaar and Walter Schönau (ed.) (1994), *Fathers and Mothers in Literature*. Editions Rodopi BV, Amsterdam/Atlanta. ISBN 90-5183-714-3, 325 pagina's, prijs: f100,-.

Wim Strubbe

In november 1992 is in Groningen een conferentie gehouden om het hoofdwerk van Marthe

Robert te bespreken. Daar ontstond het initiatief om vanuit de gehouden voordrachten het boek *Fathers and Mothers in Literature* samen te stellen. In dit verzamelwerk schrijven 24 auteurs een bijdrage over een thema dat nadere toelichting vraagt. De redacteurs leggen in het voorwoord uit dat deze bundel een 'hommage' is aan het boek van Marthe Robert *Roman des origines et origines du roman* (1972), in de Engelse vertaling uit 1980 *Origins of the Novel* geheten. In haar boek noemt Robert 1719 als de ontstaansdatum van de moderne roman. Overigens komt het woord 'roman' van het in het Romaans – de Franse volkstaal – geschreven vers in de middeleeuwen, later het in proza geschreven verhaal van grotere omvang. Robert baseert haar onderzoek vooral op de avonturenroman van Defoe: *Robinson Crusoe*, de parodie daarop van Cervantes: *Don Quichot* en op *Madame Bovary*, de liefdesroman van Flaubert. Daarnaast bestudeert ze auteurs als Stendhal, Dumas, Zola, Dickens, Tolstoj, Kafka, Proust, Beckett en anderen.

Op grond van dit onderzoek komt Robert tot de veronderstelling dat romans naar oorsprong zijn te onderscheiden in twee groepen. De eerste groep heeft een 'oedipale' of 'bas-taard' genese. In deze romans wordt het beeld van de moeder intact gelaten, dat van de vader genegeerd. Jonge helden gaan de wereld in en danken hun succes aan de liefde van een vrouw die de moederfiguur vertegenwoordigt. Ze nemen de plaats van de vader in. In de tweede groep is de hoofdpersoon een 'vondeling'; Robert noemt de plot van deze romans pre-oedipaal. Voorbeelden daarvan zijn de sprookjes zoals bijvoorbeeld van Grimm en werk van auteurs als Kafka en Beckett. In hun werk is de dagelijkse realiteit omgevormd en de vader- en moederfiguur zijn droom- en fantasiefiguren. Vaak zijn beide groepen in romans vermengd. Robert ging bij haar onderzoek uit van Freuds 'familieroman'. In de eerste bijdrage gaat Henk Hillenaar hierop in. Uit de moeder geboren, verkeert ieder kind in haar belevingswereld en moet van daaruit de wereld van de vader leren beleven. Zo ontstaan gezinsfantasieën, die bijna altijd de herkomst (van de ouders) overschatten. In de fantasie spelen allerlei

wensen mee, zoals het verlangen van konink-
lijken bloede te zijn.

Hillenaar stipt aan dat Robert haar boek
schreef in 1972, toen de anti-psiatrie van
Laing en Cooper en het anti-oedipale werk van
Deleuze en Guattari opgang maakten en merkt
op dat daarom haar werk in die tijd weinig of
geen aandacht kreeg.

Hij stelt dat we in de familieroman-fantasie vaak
én vondeling én bastaard zijn, anders dan Robert
beschreef. Zo blijft de 'Ursene' in ons wakker.
Wanneer een roman het oedipale thema in zich
heeft, geeft dit meer warmte dan het pre-oedipa-
le, dat vaak in zijn beschrijving gruwelijker is. Er
is in het werk, zoals bij Don Quichot, een heen en
weer gaan tussen deze beide posities.

Van de overige 23 auteurs, die in het Engels,
Duits of Frans schrijven, wil ik binnen dit korte
bestek de volgende noemen zonder af te doen
aan het belang van de andere hoofdstukken.

In een uitgebreid betoog analyseert Renate
Böschstein een gedicht van Sylvia Plath, dat
ze schreef vlak voor haar dood door suïcide op
11 februari 1963. De auteur benadrukt het
belang van dit gedicht voor het begrip van
de mythe van Medea, die na door haar man
Jason te zijn verstoten haar kinderen ver-
moordt. De dichteres bevindt zich in dezelfde
positie als Medea, maar ze laat haar kinderen
leven. Het Medea-thema is door verscheidene
toneelschrijvers, zoals Euripides, Seneca en
Anouilh beschreven en door de cineast Pasolini.
Walter Schönau verbindt de familieroman met
het verhaal van Kaspar Hauser, de jongeman
die in 1828 opdook en waarschijnlijk de zoon
was van hertog Carl Friedrich von Baden en
van de adoptie-dochter van Napoleon, Stépha-
nie de Beauharnais. Zij kregen een baby die
stierf, maar verwisseld was met een ander
kind, de 'echte zoon'. In dit verhaal lijkt de
familieroman een familie-realiteit te worden.
Maria Kardaun beschrijft de verteller Encolpius
uit het Latijnse verhaal *Satiricon*, die beneden
zijn capaciteiten functioneert en daardoor niet
uitstijgt boven beperkte orale behoeften. Hij
wordt door zijn moeder behekst en door zijn
vader geslagen.

Peter Rudnytsky geeft een kleiniaanse analyse
van het Ronde Tafel-verhaal van Sir Gawain die
de ridder onthoofd om een jaar later hetzelfde

lot te ondergaan, waarbij een verleiding door
een moeder-figuur – in de persoon van Berti-
laks vrouw – een rol speelt. Van deze vrouw
krijgt Gawain de levensreddende gordel, waar-
mee hij kan terugkeren naar Koning Arthur en
zijn Ronde Tafel. De onthoofding verbeeldt de
castratie, die de jongen wacht wanneer hij zijn
moeder wenst te bezitten. In dit verband wordt
circumcisie gezien als de symbolische castratie,
waarbij de zoon 'onder de wet' gesteld wordt.
Joost Baneke behandelt middeleeuwse litera-
tuur en neemt tot uitgangspunt het stuk *The
Madonna* van Guilbert de Nogent, een monnik
uit de elfde eeuw, die over de fantasie schrijft
uit Maria, de moeder Gods, geboren te zijn om
zo op een goddelijke familieroman uit te
komen. Volgens hem is dit een logische ont-
wikkeling omdat de vrouw in het Nieuwe Tes-
tament veel meer op de voorgrond treedt dan
in het Oude Testament.

Roland Pierloot gaat in op het Laios-motief in
het werk van Graham Greene en analyseert
onder andere het boek *The Quiet American* van
Greene.

In haar artikel *Roman et Perversion* neemt Natha-
lie Kok als basis de roman van de Poolse schrij-
ver Witold Gombrowicz, *Ferdydurke*. In deze
roman voelt een schrijver – zelf in de seksuali-
teit kinderlijk gebleven – zich erotisch aange-
trokken tot kinderen. Met Janine Chasseguet-
Smirgel stelt de auteur dat deze perversie, de
pedofilie, haar ontstaan heeft in de gebrekkige
oedipale identificatie met de ouders, daarmee
aansluitend bij het thema van Marthe Robert.
Er is nog een fraai artikel, van Astrid Lange-
Kirchheim, *L'enfant perdu, non trouvé*, dat het
onvoltooide boek van Franz Kafka, *Der Verschol-
lene*, ook Amerika geheten, bespreekt.

Fathers and Mothers in Literature laat zich lezen
als een 'thema met variaties'. Variaties met veel
subthema's, die in ruime mate informatie en
analyse van de behandelde literatuur geven.

Een kwaliteit van het boek is, dat het enerzijds
veel wereldliteratuur bekend veronderstelt en
dat het ongemerkt ook de hiaten in de kennis
daarover bij de lezer aanvult. Het is daardoor
een rijke bundel, die zich echter om verschil-
lende redenen niet makkelijk achter elkaar
door laat lezen. De drietaligheid, de vaak
gecondenseerde hoofdstukken en de veelheid

aan analyses maken dat de lezer zo nu en dan aan recuperatie en integratie toe is. Het boek gaat dan meer in de richting van een naslagewerk voor wie over een bepaalde auteur nadere informatie zoekt.

Aan de samenstellers zal de volgorde van de 24 hoofdstukken veel hoofdbrekens hebben gekost, evenals de inkorting van de oorspronkelijke voordrachten, die zicht- en voelbaar is in de condensatie.

De thema's van Marthe Robert hebben bij de auteurs alle registers opengezet. Het boek laat zich terecht lezen als een eerbetoon aan haar. Het is jammer dat geen enkele auteur ertoe gekomen is een coreferaat te schrijven bij de wijze waarop Robert een boek als *Don Quichot* of *Robinson Crusoe* analyseert. Stendhal ontbreekt wonderlijk genoeg in de namenindex. Over de titel past een enkele opmerking. 'Fathers and Mothers in Literature' kan misleidend zijn. Deze titel wekt de illusie dat het óf over vaders óf over moeders gaat. De vader-moeder band, die in een oedipale positie de toon aangeeft, laat zich in de titel niet direct herkennen. Dit neemt echter niet weg dat het boek in zijn geheel en in de onderdelen is aan te raden. Fijnproevers op het gebied van de toepassing van psychoanalytische inzichten op literaire creaties zullen het zonder meer waarderen.

W. Strubbe is zenuwarts en psychoanalyticus voor volwassenen en kinderen. Voorheen was hij als kinder- en jeugdpsychiater verbonden aan het Academisch Ziekenhuis bij de Universiteit van Amsterdam.

ABC of Vocabulaire?

Bespreking van: Harry Stroeken (1994), *Psychoanalytisch woordenboek*. Boom, Amsterdam/Meppel. ISBN 90 5352 1704 4, 181 p., prijs: f 34,50

Jos Corveleyn

Zoals de titel aangeeft: dit is een woordenboek van en over de psychoanalyse. Men vindt hierin

de definities van (nagenoeg) alle belangrijke psychoanalytische begrippen, van 'aandrang' en 'aanleuningstype van objectkeuze' tot 'zwijgen'. Het handelt over alle begrippen van Freud en vele van de later door anderen geïntroduceerde termen. Tevens wordt er aan de meeste belangrijke personen uit de geschiedenis van de psychoanalyse (als wetenschap in evolutie en als beweging in de psychotherapeutische wereld) een kort lemma gewijd: gegevens over de levensloop, oorsprong, opleiding, verhouding tot Freud, voornaamste werken en bijdrage tot de psychoanalyse. Van Abraham tot Stefan Zweig. Het is ook de intentie van de auteur om van dit boek een werkboek te maken. Dit is mogelijk doordat bij de meeste begripsverklaringen verwijzingen gegeven worden naar het werk van Freud, of naar het werk van andere belangrijke auteurs. Er zijn ook vele verwijzingen naar de begrippen onderling. Er is een zeer goed uitgewerkte bibliografie van Freud opgenomen, met telkens vermelding van de vindplaatsen van de teksten zowel in de *Gesammelte Werke*, de *Standard Edition* als in de *Nederlandse Freud-editie*. Het boek is een handige aanvulling op de intussen volledig verschenen, helaas niet volledige Nederlandse Freud-vertaling (eveneens uitgegeven bij Boom).

Het werk van Stroeken heeft onbetwistbare kwaliteiten. Het is vrij volledig; voor de meeste termen vindt men vlug een beknopte verklaring. Het is in een taal geschreven die de psychoanalyse toegankelijk maakt voor de niet-specialist in de psychoanalytische literatuur. En het geeft de opleiding enig houvast om via de aangegeven literatuur verdere informatie te zoeken.

Beknoptheid siert. Overzichtelijkheid, vlotte toegankelijkheid en eenvoud in de uiteenzetting zijn ook grote kwaliteiten. Het maakt een moeilijk wetenschapsgebied voor velen toegankelijk. Maar deze lichtheid heeft ook zo zijn nadelen.

Eerst moet ik een lacune aanstippen. Vervolgens ga ik nader in op het gevaar dat inherent verbonden is aan de niet te miskennen positieve eigenschappen van dit woordenboek. Het conceptuele bereik van dit werk is, zoals reeds vermeld, zeer groot. Voor bijna alle freudiaan-

se en post-freudiaanse begrippen uit de diverse psychoanalytische scholen kan men er terecht. Althans, de Angelsaksische inbreng is goed vertegenwoordigd. De Franse invalshoek daarentegen, is stiefmoederlijk behandeld. Verschillende termen van Franse origine zijn echter ook in de Nederlandse psychoanalytische literatuur zeer gebruikelijk geworden. Ze worden vaak gebruikt door niet-psychoanalytici voor wie onder meer dit werk toch speciaal bedoeld is ('de gebildete Laie', p. 8). Zij hantieren het wat Frans ingekleurde psychoanalytische begrippenkader – overigens naar het voorbeeld van hun transatlantische collega's – graag als hulpmiddel in hun wetenschapsgebied. Men denke aan de literatuurkritiek, de vergelijkende literatuurwetenschap en de wijsbegeerte. Lacan wordt wel vermeld (p. 82), maar zijn belangrijke begrippen en namen van andere Franse auteurs terzake zal de lezer tevergeefs zoeken. Het is wellicht niet nodig om al deze verwijzingen in te bouwen, maar een korte toelichting bij veel courant gebruikte termen als: betekenaar, object a, fantasme, het ik als imaginair object ('le moi' van Lacan), de taal, et cetera, zou hier toch niet misstaan. Korte toelichtingen bij 'imaginair', 'symbool' en 'spiegelstadium' worden wel gegeven, maar zijn zo woordenboekachtig dat de lezer echt niet kan uitmaken wat eigenlijk het theoretisch belang is van deze termen. Een andere bedenking is van meer principiële aard. In het voorwoord wordt gezegd dat dit woordenboek behoort tot het soort werken zoals dat van Laplanche en Pontalis (1967). Er is echter een groot verschil. Ook daar wordt bij elke term een korte werkdefinitie gegeven. Maar in het vocabulaire wordt elke korte omschrijving gevolgd door een tamelijk uitvoerig artikel waarin een zeer degelijke toelichting gegeven wordt: over de oorsprong van de term, zijn evolutie, de receptie ervan bij andere auteurs, over het theoretische kader waarin hij op zijn plaats is, en over de moeilijkheden die erdoor worden opgevangen, maar ook eventueel, over de theoretische moeilijkheden waartoe hij aanleiding geeft. In tegenstelling tot het intellectuele avontuur van het onvolprezen *Vocabulaire de la Psychanalyse* (1967; Engels: 1985), is dit woordenboek een vlakke inventarisatie van

goed gestroomlijnde korte definities. Men vindt er geen of nauwelijks discussie in verband met de achtergronden van de termen. De vragen: waarom heeft Freud dit begrip ingevoerd?, in antwoord op welke empirische of theoretische moeilijkheid was dat?, tot welke moeilijkheden gaf dit aanleiding in de rest van het bouwwerk van de psychoanalyse?, worden nergens echt aangeraakt. Je vindt hier ook geen of nauwelijks informatie over de grote discussies tussen de verschillende 'scholen' in de psychoanalyse. Het voortdurende zoekwerk van Freud en zijn volgelingen, de psychoanalyse als een voortdurend open wetenschappelijk avontuur, wordt weggeëst. De theoretische impasses en de onduidelijkheden die er ook in de psychoanalyse zijn, zoals in elke andere wetenschap, worden achterwege gelaten. Een voorbeeld: de introversie. Deze term was cruciaal in het Freud-Jung debat over de psychose. Hij komt niet voor in het woordenboek. Nchtans heeft Freud hem, na afwijzing van de al te ruime betekenis die Jung eraan gegeven had, weer ingevoerd in 'zijn' psychoanalyse ter precisering van het proces van libidoterugtrekking bij de neurosen. De term introversie is niet weg te denken uit een volledige freudiaanse neurosenleer.

De hierboven aangestipte kwaliteiten bevatten aldus de kiemen van hun ontkrachting: beknoptheid siert, jawel, maar zij kan ook leiden tot een al te grote vervlakking en tot de illusie van gemakkelijheid. De verklaring van sommige begrippen wordt soms zodanig vereenvoudigd dat zij onvolledig wordt of een gedeeltelijk verkeerde voorstelling van zaken geeft. Bij wijze van voorbeeld een andere term uit Freuds neurosenleer: de zogenaamde frustratie (p. 59). Een paar bedenkingen. Zoals bij de meeste termen die niet direct aan het dagelijks taalgebruik ontleend zijn, wordt hier wel de Duitse vertaling gegeven, maar er wordt helemaal niet stilgestaan bij de diverse (bij-) betekenissen die het oorspronkelijke 'Versagung' in het Duits heeft en waarvan Freud wel degelijk gebruik maakte in zijn uiteenzettingen: ontzegging, zich iets ontzeggen, iets wordt je door omstandigheden of door tussenkomst van anderen ontzegd... Deze betekenissen spelen mee in het onderscheid dat hij

maakt tussen innerlijke en uiterlijke frustratie. De ontzegging heeft, in combinatie met de factoren psychisch conflict en fixatie, een centrale rol in het ontstaan van elke neurose. Niets hierover in de toelichting die gegeven wordt. Er wordt slechts verwezen naar frustratie als onvermijdelijke karakteristiek van de psychoanalytische behandeling (Entsagung!). De auteur van dit woordenboek weet natuurlijk ook dat de psychoanalyse niet gereduceerd kan worden tot een eenvoudig repertorium van helder gedefinieerde termen. Anderzijds voel je voortdurend zijn terechte bekommernis om deze wetenschap, ook voor de niet-gespecialiseerde lezer, zo toegankelijk mogelijk te maken. En dat is lovenswaardig. Maar heeft hij niet een al te hoge tol moeten betalen? Mogelijk heeft hij onder allerlei vormen van druk gestaan om het geheel zo fris en bondig mogelijk te houden voor ruime consumptie. En wellicht stond hij, samen met zijn medewerkers, vaak voor het dilemma: veelheid of uitdieping. Maar zou het echt niet mogelijk geweest zijn om bij alle cruciale termen de onontbeerlijke context te geven (zie voorbeelden) en om hier en daar een verwijzing in te bouwen naar één van de hierboven vermelde vragen, zonder de vlotheid van het geheel al te zeer te schaden? Voor het brede publiek van 'gebildete Laien' die zich vlug willen oriënteren in het gedachtengoed van Freud en de meeste van zijn volgelingen, is dit woordenboek een handig werk-instrument. Maar voor volledige informatie zullen die toch ook, zoals de mensen van het vak, in andere werken verder moeten zoeken. De bibliografische verwijzingen die de auteur bij de voornaamste besprekingen van de begrippen aangeeft, alsook de bibliografische lijst die hij aan het woordenboek toevoegt, zijn hiervoor oordeelkundig gekozen hulpmiddelen. Voor de psychoanalyticus en voor de student die zich in de psychoanalyse wil verdiepen is het een middel om snel een overzicht over een bepaald gegeven te krijgen, zoiets als de FAQ's van het Internet: korte antwoorden op 'Frequently Asked Questions'. Voorlopig zullen zij echter hun Laplanche en Pontalis (1967 en 1973) en hun Nagera (1974), hun Moore en Fine (1990 en 1995), hun Schafer (1995) voor de 'common ground'-benadering, hun Hin-

shelwood (1989) voor de kleiniaanse terminologie, hun Kaufmann (1993) voor de lacaniaanse conceptvorming en hun Wright (1992) voor de gender-gevoelige invalshoek nog niet achterwege kunnen laten.

Literatuur

Hinshelwood, R.D. (1989), *A Dictionary of Kleinian Thought*. Free Association Books, London.

Kaufmann, P. (Ed.). (1993), *L'apport freudien: Éléments pour une encyclopédie de la psychanalyse*. Bordas, Paris.

Laplanche, J. & J.-B. Pontalis (1967), *Vocabulaire de la psychanalyse*. Sous la direction de Daniel Lagache. Presses Universitaires de France, Paris.

Laplanche, J. & J.-B. Pontalis (1973), *The Language of Psycho-Analysis*. With an Introduction by Daniel Lagache, transl. by Donald Nicholson-Smith. (The International Psycho-Analytical Library, ed. by M. Masud R. Khan). The Hogarth Press, London.

Moore, B.E. & B.D. Fine (Eds.) (1990), *Psychoanalytic Terms and Concepts*. The American Psychoanalytic Association and Yale University Press, New Haven/London.

Moore, B.E. & B.D. Fine (Eds.) (1995), *Psychoanalysis: The Major Concepts*. Yale University Press, New Haven/London.

Nagera, U. (1974), *Psychoanalytische Grundbegriffe. Eine Einführung in Sigmund Freuds Terminologie und Theoriebildung*. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Schafer, R. (1995), *A New Language for Psychoanalysis*. Yale University Press, New Haven/London.

Wright, E. (Ed.) (1992), *Feminism and Psychoanalysis: a Critical Dictionary*. Advisory editors: D. Chisholm, J. Flower MacCannell, M. Whitford. Blackwell, Oxford/Cambridge (Ma.).

Prof. dr. J. Corveleyn is psychoanalyticus bij de Belgische School voor Psychoanalyse, hoogleeraar aan de Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit Leuven en aldaar verantwoordelijk voor de vakgebieden psychoanalyse en klinische godsdienstpsychologie.